

فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال چهارم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۴، پیاپی ۱۳

صفحات ۱۵۲-۱۳۷

تحلیل اثرات گردشگری بر روند توسعه روستاها

مورد: سرعین

اصغر نظریان؛ استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران.
کاوه زال‌نژاد*؛ کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و عضو باشگاه پژوهشگران و نخبگان جوان دانشگاه آزاد اسلامی، واحد چالوس، ایران.
رضا میرزائزاد؛ کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رشت، ایران.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۴/۵/۱۴

دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۱/۱۶

چکیده

سرعین به‌عنوان یک روستاشهر، علی‌رغم داشتن ویژگی‌های ساختاری روستاشهر، عملکرد مؤثری در گردشگری در مقیاس منطقه‌ای دارد که تا حد زیادی به مزیت‌های نسبی و جاذبه‌های گردشگری وابسته است. هدف مقاله بررسی نقش مؤلفه‌های گردشگری از جمله چشمه‌های آبگرم در توسعه گردشگری این روستاشهر و تحلیل روند تحولات کالبدی- فضایی سرعین در دو دهه گذشته است. روش تحقیق توصیفی- تحلیلی است و داده‌های مورد نیاز از طریق بررسی‌های اسنادی و مطالعات میدانی فراهم شده است. فرض اصلی بر معناداری رابطه تحولات کالبدی- فضایی روستاشهر سرعین با بهره‌برداری از جاذبه‌های گردشگری مانند چشمه‌های آبگرم به‌عنوان یکی از عوامل اصلی و تأثیرگذار دلالت دارد. جامعه آماری شامل جمعیت گردش‌پذیر سرعین و کارشناسان سطح ناحیه بوده و برای نمونه‌گیری از فرمول کوکران استفاده شده است. با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵ درصد و احتمال قابل قبول خطای برآورد ۶ درصد، حجم نمونه ۲۶۰ خانوار مسکونی و حجم نمونه جامعه کارشناسان با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵ درصد و احتمال قابل قبول خطای برآورد ۵ درصد، ۵۶ کارشناس به‌دست آمده است. نتایج تحقیق نشان داد نخست شکل‌گیری هسته اولیه و رشد سرعین مبتنی بر قابلیت‌های محیطی و ظرفیت‌های گردشگری به‌ویژه در خصوص چشمه‌های آبگرم بوده است. سپس رابطه معناداری بین تحولات کالبدی- فضایی سرعین با بهره‌برداری از چشمه‌های آب درمانی وجود دارد. همچنین تبدیل شهر اردبیل به‌عنوان مرکز استان در دو دهه اخیر، عامل مهم در رشد و توسعه سرعین بوده است.

واژگان کلیدی: روستا شهر، توسعه روستاشهر، توسعه فیزیکی، اثرات گردشگری، سرعین،

* Email: pazhoheshgar1391@gmail.com

(۱) مقدمه

در نیم قرن اخیر، گردشگری یکی از کارآمدترین مؤلفه‌ها برای بازسازی و توسعه اقتصادی - اجتماعی نواحی روستایی و قلمروهای غیرشهری در نظر گرفته شده است. به طوری که در سراسر اروپا برای رفع چالش‌های اقتصادی و اجتماعی نواحی روستایی و یا روستاهایی که با کاهش فعالیت کشاورزی سنتی روبه‌رو شده‌اند، گردشگری در کانون توجه قرار گرفته است (شارپلی، ۱۳۸۰: ۲۳۳). گردشگری یا توریسم عبارت است از حرکت و سفر به مکان‌هایی غیر از مکان معمول زندگی، به شرطی که بیش از یک سال اقامت نکنند. این مسافرت‌ها به منظور گذران اوقات فراغت، تجارت یا سایر اهداف صورت می‌گیرد. کمیسیون آمار سازمان ملل در سال ۱۹۹۳ بنا به توصیه WTO (منصوری، ۱۳۸۱: ۶)، این تعریف را پذیرفته است که توریسم پایدار با الهام گرفتن از تعریف توسعه پایدار، عبارت است از نوعی توریسم که نیازهای نسل حاضر را پاسخ دهد؛ بدون اینکه از ظرفیت‌های مربوط به نسل‌های آینده برای پاسخ‌گویی به نیازهی خود مایه بگذارد. گردشگری پایدار به نحوی برنامه‌ریزی و اجرا می‌شود که بر محیط‌زیست، اقتصاد و فرهنگ جامعه میزبان اثر منفی نگذارد (زاهدی، ۱۳۸۵: ۱۱۱).

گردشگری را می‌توان صنعت سفید نیز نام نهاد، زیرا برخلاف اغلب صنایع تولیدی، بدون آلوده‌سازی محیط‌زیست انسانی، زمینه‌ساز دوستی و تفاهم بین ملت‌هاست و صلح را به ارمغان می‌آورد. امروزه گردشگری یکی از امیدبخش‌ترین فعالیت‌هایی است که از آن به‌عنوان گذرگاه توسعه (Tourism Passport to Development) یاد می‌شود (Swarbrooke, 1998). گردشگری به‌عنوان یکی از منابع درآمد و ایجاد اشتغال در سطح ملی می‌تواند رهیافتی برای توسعه اقتصادی در قلمرو ملی باشد. این فعالیت به‌خصوص در زمانی که سود فعالیت‌های دیگر بخش‌های اقتصادی در حال کاهش باشد، جایگزین مناسبی برای آن و راهبردی برای توسعه است. بر این مبنا، دلیل اصلی توسعه گردشگری غلبه بر پایین بودن سطح درآمد و ارائه فرصت‌های جدید شغلی و تحولات اجتماعی در جامعه است و می‌تواند امیدهایی را برای کاهش فقر به‌خصوص در نواحی که به‌نحوی دچار رکود اقتصادی شده‌اند، فراهم آورد (پایلی‌یزدی و سقایی، ۱۳۸۶: ۸۲).

نقش گردشگری به‌عنوان صنعتی نوپا در سال‌های اخیر تأثیرات زیادی بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جهان داشته است. ایجاد اشتغال، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، کمک به صلح جهانی، کمک به سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی، بهسازی محیط، کمک به بهسازی زیستگاه‌های حیات‌وحش، توسعه نواحی روستایی برخوردار از جاذبه‌های گردشگری و جلوگیری از مهاجرفرستی جمعیت و مانند آن، از جمله مزایای این صنعت بوده است (صدرموسوی و دخیلی کهنمویی، ۱۳۸۳: ۹۲).

صنعت گردشگری آمیزه‌ای از فعالیت‌های مختلف است که به صورت زنجیره‌ای در جهت خدمت‌رسانی به گردشگران انجام می‌گیرد؛ بنابراین گردشگری شامل تمامی پدیده‌ها و روابط حاصل از

تعامل گردشگران، عرضه‌کنندگان و فروشندگان محصولات جهانگردی، دولت‌ها و جوامع، میزبان در فرآیند و پذیرایی از گردشگران است. افزایش درک متقابل، برانگیختن حس احترام و خوش‌نگری به جامعه و فرهنگ حاکم، توجه به هنرهای (به‌ویژه موسیقی، تئاتر و صنایع دستی) را می‌توان از جمله نقش‌های اجتماعی و فرهنگی گردشگری برشمرد (داس‌ویل، ۱۳۷۹: ۱۹۰). جاذبه‌های گردشگری، به‌عنوان هسته اصلی مقاصد گردشگری و سرمایه‌های اولیه این صنعت، نقش بسیار اساسی در برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری دارند. بدون جاذبه‌های مناسب، نمی‌توان به توسعه این صنعت امیدوار بود. از این‌رو مطالعه و بررسی جاذبه‌های گردشگری از مبانی و اصول برنامه‌ریزی گردشگری محسوب می‌شود (کاظمی، ۱۳۸۷: ۸۵؛ حیدری، ۱۳۸۷: ۴۵).

ایران یکی از کشورهای جهان است که دارای جاذبه‌های متعدد گردشگری است. کشور ما جزء ده کشور اول جهان از لحاظ جاذبه‌های گردشگری و جزء پنج کشور اول جهان از نظر تنوع گردشگری و جزء سه کشور اول جهان از نظر تنوع صنایع دستی است. ایران، پس از هندوستان بالاترین رتبه گردشگری را در منطقه جنوب آسیا دارد (WTO, 2000: 11). در این میان سهم استان اردبیل به‌عنوان یک منطقه گردشگری و جذب گردشگری سلامت نقطه عطفی در کشور به‌شمار می‌رود. جایگاه روستاشهر سرعین در استان اردبیل به‌گونه‌ای است که می‌توان گفت این روستاشهر بیشترین جذب گردشگر در برخی فصول سال را داراست. این روستاشهر به لحاظ برخورداری از چشمه‌های آبگرم و تنوع اقلیمی، همه‌ساله پذیرای گردشگران فراوانی است تا حدی که ساختار کالبدی روستاشهر متناسب با تقاضا و جذب گردشگر تنظیم نشده و نیازمند تحول اساسی است. در مقاله حاضر بر اثرات گردشگری بر روند توسعه روستاشهر سرعین تمرکز شده و در پی پاسخ به این سوال است که روند تحولات کالبدی فضایی سرعین در دو دهه اخیر چگونه بوده است؟ و بهره‌برداری از چشمه‌های آب معدنی تا چه اندازه در توسعه و گسترش فیزیکی سرعین تأثیر داشته است؟

۲) مبانی نظری

اثرات درمانی آب‌های معدنی به دلیل امواج و همچنین عناصر موجود شامل یون‌های سدیم، کلسیم، منگنز، کلسیم، آهن، پتاسیم، منیزیم، گوگرد و هیدروژن بر سلامت انسان، از دیرباز مورد توجه بوده و پزشکان در درمان بیماری‌ها به آن توصیه می‌کردند. این امر از دیرباز مورد توجه در میان جوامع مختلف بوده است. به طوری که در بین رومی‌ها و ترک‌ها معمول بوده و مردم چین باستان و سرخپوستان آمریکایی به تأثیر پزشکی اعتقاد داشتند. در اروپا نیز استفاده از چشمه‌های معدنی با نام اسپاز (spas) برای سلامت متداول بوده است (خدابنده، ۱۳۸۸). در حال حاضر نیز چشمه‌های آب معدنی از اهمیت بالایی برخوردار است؛ به طوری که گاهی در بیمارستان‌ها و با سیستم‌های مدرن و سالم‌سازی شده برای

آب‌درمانی استفاده می‌شود. خواص درمانی چشمه‌های آبگرم، امروزه چنان ثابت شده که مبالغ کلان برای استفاده از این درمان طبیعی هزینه می‌شود، تا جایی که میزان تقاضا برای استفاده از امکانات آب‌درمانی در کشورهای خاورمیانه و آفریقای شمالی که بیشترین چشمه‌های آبگرم را دارند، در حال حاضر ۴۵ میلیون نفر در سال است. پیش‌بینی‌ها حاکی است، تا ۱۰ سال آینده این رقم به ۸۰ میلیون نفر در سال برسد. به همین دلیل سه کشور امارات متحده عربی، عربستان سعودی و مصر برای ۱۰ سال آینده ۱۲۰ میلیارد دلار در زمینه توسعه گردشگری آب‌درمانی سرمایه‌گذاری کرده‌اند.

واژه‌های دهکده جهانی، جغرافیا و اقتصاد جدید، سرمایه‌داری جهانی در دهه‌های اخیر به طور اساسی بیانگر تحولات شگرف در نظام‌های جدید جهانی از یک سو و دغدغه‌ها و چالش‌های قرن بیست و یکم و ضرورت تدوین استراتژی اثر بخش و پویا در راستای جهانی شدن با نگرش بومی از سوی دیگر است. در این میان گردشگری یکی از مقولات معتبر در فرآیند جهانی شدن و نگرش جهانی به موضوع شناخته و شناسانده می‌شود. آمار نشان دهنده سهم بسیار اندک ایران از درآمد جهانی گردشگری به رغم جاذبه‌های بسیار بالای آن است و شواهد نشان می‌دهد که گردشگری هنوز نتوانسته سهم بازار شایسته خود را به دست آورد. این امر نه به دلیل فقدان جاذبه‌های طبیعی یا آثار باستانی و یا شرایط آب و هوایی، بلکه صرفاً محصول بینش مدیریت و نرم افزار موجود در این صنعت است. از جمله نقش دولت به‌عنوان سیاست‌گذار می‌تواند در رشد پایدار این صنعت مؤثر بوده و نقش حیاتی ایفا نماید. همچنین، برخی مسائل امنیتی، اجتماعی و فرهنگی، حرکت این صنعت را در ایران کند و کندتر می‌کند و این در حالی است که صنعت گردشگری جهان رشد شتابانی را آغاز کرده است (صمدیان، ۱۳۸۸: ۱۰۵).

امروزه صنعت توریسم فراتر از یک صنعت، به مثابه یک پدیده جهانی و اجتماعی دارای پیچیدگی‌های خاص خویش است. صنعت مزبور در سال‌های اخیر تأثیرات زیادی بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جهان داشته است که از آن جمله می‌توان به ایجاد اشتغال، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، کمک به صلح جهانی، کمک به سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی و بهسازی محیط اشاره کرد (صدرموسوی و دخیلی، کهنموئی، ۱۳۸۶: ۹۲). واژه گردشگری تداعی‌کننده رونق اقتصادی و توسعه اجتماعی در جوامع محلی است، با وجود این برخی مشاهدات عینی در شهرهای گردشگرپذیر ایران از جمله شهر شیراز، اصفهان و در بسیاری از مواقع در شهرهای شمالی، برونداد مثبت انبوهی مسافران ساکن در اطراف خیابان‌ها را با تردید مواجه می‌سازد. با طرح این مسئله و لزوم توجه به صنعت توریسم به‌عنوان پربازده‌ترین صنعت خدماتی در دنیا، پژوهش حاضر به دنبال توجه با این مسئله است که مبتنی بر پارادایم گردشگری پایدار که در حقیقت نقطه اشتراک دو مفهوم توسعه پایدار و توسعه گردشگری است، مقوله گردشگری را در جایی منبع با ارزش می‌داند که ملاحظات انسانی، اجتماعی و زیست محیطی را لحاظ کرده، منبع کسب درآمد باشد (طاهری‌دمنه و همکاران، ۱۳۸۹).

چنین پارادایمی به طور طبیعی توسعه متوازن و همگون عرصه‌های گردشگری و نواحی گردش‌پذیر را در پی دارد، حال آنکه تجربه و مشاهدات نواحی گردشگری کشور از جمله سرعین نشان دهنده توسعه نامتوازن و ناهمگون این روستاشهر پیامد توسعه خدمات گردشگری است.

در چند دهه اخیر به دنبال تسهیلات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور روستاها و شهرهای ایران دستخوش تحولات چشمگیری گردیده است. رشد سریع جمعیت شهری ناشی از مهاجرت روستا به شهر، توسعه فیزیکی بی‌رویه و اضافه شدن مناطق و محله‌های جدید به محدوده شهرها، گسترش شتابان مشاغل خدماتی و بازرگانی و تحول بافت کالبدی تحت تأثیر شهرسازی مدرن و اجرای طرح‌های جدید شهری از جمله این تحولات بوده است. این مسئله در سرعین که در سال‌های نه چندان دور روستای کوچک و اخیراً روستاشهر و یا شهر با ساختار روستاشهری شناخته می‌شود، به خوبی قابل احساس و استدراک است.

سرعین که در ۲۵ کیلومتری مرکز استان اردبیل واقع گردیده، به دلیل وجود توان‌های محیطی از جمله چشمه‌های آبگرم و اقلیم مناسب در فصل گرم سال سبب جذب گردشگران و مسافران زیادی می‌شود. گردشگری باعث ایجاد فرصت‌های شغلی و جمعیت‌پذیری، افزایش تقاضا برای کاربری‌های مختلف شده و در نهایت گسترش و توسعه کالبدی - فضایی را شدت بخشیده است. از جمله مهم‌ترین پیامد این توسعه از دیدگاه کالبدی، آسیب رسیدن به ساختار فعلی، احتیاج به زمین، گسترش بیش از حد افقی و عمودی و حتی کمبود زمین در سطح روستاشهر بوده است. ایجاد سایت‌های متعدد آب معدنی احتیاج به زمین‌های وسیعی داشته و در نتیجه گسترش فیزیکی، عارضه و پیامد این توسعه خواهد بود. بزرگترین مشکل قابل پیش‌بینی که در آینده رخ خواهد داد، ازدحام شدید جمعیت و فعالیت و فشار ترافیکی بسیار زیاد بر روی نقاط و معابر اصلی است. توسعه سرعین پیامدهایی را تاکنون به دنبال داشته است که خصوصاً در بعد کالبدی چشمگیرتر است. به طوری که جمعیت آن از ۱۱۹۴ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۴۵۹۹ نفر در سال ۱۳۸۵ بالغ شده است. رشد سریع جمعیت و توسعه باعث شده است که به صورت ناموزون و بدون برنامه‌ریزی گسترش یابد و بدین ترتیب سرعین با توسعه فضایی - کالبدی ناهمگون مواجه شده است.

درباره اثرات گردشگری در توسعه نواحی روستایی و شهری مطالعات متعددی انجام شده است و به ابعاد مختلف اثرات توسعه گردشگری پرداخته شده است. مخدوم در سال ۱۳۷۶، در پژوهشی با عنوان آمایش سرزمین شش زیرحوزه جنگلی استان فارس با استفاده از مدل اکولوژیک، کاربری‌های کشاورزی، مرتع‌داری، جنگل‌داری و اکوتوریسم منطقه را ارزیابی کرده است. همچنین، در اثر دیگری توان اکولوژیک منطقه گیلان و مازندران برای توسعه شهری صنعتی و روستایی و توریسم را ارزیابی کرده است. فانی‌ثانی در سال ۱۳۸۲، در پایان‌نامه خود با عنوان بررسی اکوتوریسم در مناطق حفاظت‌شده استان مازندران مطالعه موردی خشکه‌داران، بررسی توسعه اکوتوریسم را در دو بخش مطالعات اکولوژیک و اقتصادی

اجتماعی منطقه بر اساس مطالعات پرسشنامه‌ای انجام داده است. نتایج حاصل از این بررسی نشان داده است که با توجه به بالا بودن سطح اب‌های زیرزمینی منطقه و همچنین دارا بودن خاک هیدرومورف این منطقه برای توسعه توریسم به صورت متمرکز مناسب نیست اما با اتخاذ تدابیری می‌توان با دسترسی به قسمت‌هایی با چشم‌اندازهای زیبا در منطقه، اکوتوریسم را به صورت گسترده و غیرمتمرکز در منطقه توسعه داد.

۳) روش تحقیق

تحقیق حاضر، از لحاظ هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی - تحلیلی است. گردآوری داده‌ها با بررسی های کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی و تکمیل پرسشنامه صورت گرفته است. در تحلیل داده‌ها از آزمون آماری T-Test استفاده شد که از نوع آزمون‌های پارامتریک محسوب و به تناسب پارامتریک بودن از داده‌های دارای مقیاس فاصله‌ای و نسبتی استفاده می‌شود. سوالات در پرسشنامه به‌گونه‌ای طراحی شده است که قابلیت تبدیل به شاخص‌های عددی را داشته باشند و از این رو، از معادل‌سازی عددی در قالب طیف لیکرت از وضعیت خیلی کم تا خیلی زیاد استفاده شده است. جامعه آماری که به آن جمعیت آماری یا مجموعه افراد (یا عناصر) دارای ویژگی‌های مشترکی اطلاق می‌شود (عزتی، ۱۳۸۳: ۱۲۸) شامل جمعیت گردش‌پذیر سرعین و کارشناسان سطح ناحیه بوده است و برای نمونه‌گیری از فرمول کوکران استفاده شده است. با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵٪ و احتمال قابل قبول خطای برآورد ۶٪ حجم نمونه برای خانوارهای مسکونی که مطابق با بررسی‌های به عمل آمده، جمعیت آن‌ها بالغ بر ۶۰۰ نفر بوده است، برابر با ۲۶۰ نمونه و جامعه نمونه کارشناسان با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵٪ و احتمال قابل قبول خطای برآورد ۵٪، حجم نمونه ۵۶ نفر به‌دست آمده است. در فرآیند توزیع پرسشنامه‌ها، با توجه به محدودیت کارشناسان سازمانی در دسترس، تعداد افرادی که برای پاسخ به پرسشنامه‌ها معرفی شدند، در نهایت ۳۳ نفر بوده است و بر همین اساس در توزیع پرسشنامه بین افراد این جامعه، تمام شماری این افراد مدنظر قرار گرفت.

محدوده مورد مطالعه روستاشهر سرعین است. هسته اولیه سرعین به صورت روستا دربرگیرنده مؤلفه‌های مؤثر بر قابلیت‌ها و جاذبه‌های گردشگری بوده و توسعه این روستا مرهون گسترش و گردش‌پذیری جاذبه‌های گردشگری است. به‌طوری که امروزه این روستاشهر، به‌عنوان یکی از قطب‌های گردشگری استان شناخته شده است. در آخرین تقسیمات سیاسی ایران، سرعین در شهرستان اردبیل استان اردبیل و در بخش سرعین قرار گرفته و به‌عنوان یک نقطه شهری شناخته می‌شود. این نقطه از نظر موقعیت مطلق در مشخصات جغرافیایی ۴۸ درجه و ۴ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۸ درجه و ۹ دقیقه عرض جغرافیایی واقع شده و مساحتی در حدود ۴۰۰ هکتار دارد. ارتفاع متوسط آن از سطح دریا ۱۶۵۰ متر است و از طرف مشرق با روستای کنزق و از غرب

با روستای معروف گازیر(کهریز) و علیداشی و از طرف شمال با روستای بيله دره و کرده و از جنوب با روستای وریناب و کلخوران ویند، محدود می‌شود. سریعین بیشترین چشمه‌های آب معدنی استان و کشور را دارا است، با این حال مؤلفه‌هایی نظیر تعداد هتل‌ها، هتل آپارتمان‌ها و مهمانپذیرها، جایگاه نامناسب به لحاظ اقامتگاه‌ها و خدمات پذیرایی گردشگری را نشان می‌دهد. با توجه به جدول شماره ۱ وضعیت اقامتگاه‌های شهر اردبیل نشان می‌دهد که بیشترین تعداد اقامتگاه‌ها مربوط به مهمانپذیرها بوده و علت اقامت بیشترین تعداد گردشگران در مهمانپذیرها، ارزان بودن آن به نسبت سایر اقامتگاه‌ها است که این نکته نیز بیانگر ورود گردشگران از طبقات درآمدی پایین و متوسط است.

جدول شماره (۱): وضعیت واحدهای اقامتی شهر اردبیل

عنوان	تعداد (واحد)	مجموع اتاق‌ها	مجموع تخت‌ها	تعداد سوئیت(واحد)	تعداد پرسنل	درجه ۱ واحد	درجه ۲ واحد	درجه ۳ واحد
هتل	۲۱	۹۱	۱۰۱۸	۴۸	۱۸۶	۶	۶	۲
هتل آپارتمان	۱۵	۳۹۵	۴۷۱	۶۸	۱۵۹	۷	۶	۲
مهمانپذیر	۴۴	۹۴۵	۱۹۱۵	-	۲۱۶	۲۴	۵	۲۸
کل اماکن	۸۵	۱۳۹۵	۴۳۰۹	۱۱۶	۵۶۱	۳۷	۱۷	۳۲

منبع: سالنامه آماری استان اردبیل، ۱۳۸۷.

۴) یافته‌های تحقیق

طبق بررسی‌ها ۸۰٪ از پرسش شونده‌گان مرد و ۲۰٪ از آنها زن بوده است. از بین پاسخ‌دهندگان مسئول در ادارات شهر سریعین ۸۷/۹ درصد مرد و ۱۲/۱ درصد نیز زن هستند. از تعداد ۲۶۰ نفر خانوارها ۵۴ نفر معادل ۲۰ درصد کمتر از بیست سال، ۱۱۹ نفر معادل ۴۵ درصد گروه سنی ۲۰ تا ۴۰ ساله، ۷۴ نفر معادل ۲۸/۵ درصد در گروه سنی ۴۰ تا ۶۵ ساله و ۱۳ نفر معادل ۵ درصد بالای ۶۵ ساله قرار دارد که در شکل پایین نشان داده شده است. از حیث سواد نیز، در میان ۲۶۰ نفر خانوارهای مورد مطالعه ۳/۵ درصد دارای مدرک کارشناسی‌ارشد و دکترا، ۸/۱ درصد دارای مدرک کارشناسی، ۳۶/۵ درصد دارای مدرک دیپلم و ۲۹/۶ درصد دارای مدرک سیکل و ۲۲/۳ درصد دارای مدرک ابتدایی بوده‌اند. بر این اساس بیشترین افراد مورد مطالعه دارای سطح سواد برابر با دیپلم بوده‌اند.

در خصوص ویژگی‌های کارشناسان پرسش‌شونده نیز می‌توان گفت، ۵۴/۵ درصد از پاسخ‌گویان افراد بین ۲۰ الی ۴۰ سال و ۴۵/۵ درصد افراد ۴۰ الی ۶۵ سال بوده‌اند. بررسی تحصیلات کارشناسان نیز نشان می‌دهد که ۲۴/۲ درصد آنان دارای مدرک تحصیلی کاردانی، ۵۷/۶ درصد کارشناسی و ۱۸/۲ درصد نیز ارشد و بالاتر

بوده‌اند. این ارقام گویای آن است که اکثریت کارمندان و کارشناسان ادارت مورد مطالعه، دارای تحصیلات بالایی هستند که بیشتر آنها را لیسانس تشکیل می‌دهد.

اول، اثر چشمه‌های آب معدنی بر شکل‌گیری روستا و رشد اولیه

بر اساس نتایج به‌دست آمده، ۸۴/۶٪ از خانوارها، میزان بهره‌برداری از چشمه‌های آب معدنی را بر شکل‌گیری سرعین در سطحی زیاد و خیلی زیاد دانسته‌اند در حالی که ۱۵/۴٪ میزان این اثرگذاری را در سطحی متوسط و رو به پایین می‌دانند. به‌علاوه بر اساس نتایج به‌دست آمده، ۸۹/۳٪ از پاسخ‌دهندگان میزان بهره‌برداری از چشمه‌های آب معدنی در دو دهه اخیر بر احداث واحدهای اقامتی و پذیرایی در شهر سرعین را در سطحی زیاد و خیلی زیاد قلمداد می‌کنند. این امر در حالی است که ۱۰/۷٪ افراد این میزان را متوسط، کم و خیلی کم می‌دانند. بنا به نظر خانوارها میزان بهره‌برداری از چشمه‌های آب معدنی در دو دهه اخیر و اثرگذاری آن بر توسعه و گسترش شهر سرعین در دارای سطح زیاد و رو به بالا بوده است به گونه‌ای که ۷۱/۱٪ میزان اثرگذاری آن را زیاد و خیلی زیاد می‌دانند و ۲۸/۸٪ سطح آن را متوسط و رو به پایین می‌دانند.

بر اساس اطلاعات و آمارهای ارائه شده از سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اردبیل در سال ۱۳۸۷، نشان می‌دهد از ۱۹۹۲۷۵ نفر از گردشگران وارد شده به استان اردبیل ۳۸۲۵۸ نفر از گردشگران خارجی به مدت ۸۱۰۷۱ شب در هتل‌ها و هتل آپارتمان‌های سرعین اقامت داشته‌اند که میانگین اقامت هر گردشگری خارجی ۲/۱۲ شب است. از بخش‌های اقامتی اشغال شده در این آمار، ۸۰/۳ درصد گردشگران در هتل‌ها و ۱۹/۷ درصد بقیه در هتل آپارتمان‌ها بوده است. براساس جدول شماره ۲ که متعلق به گردشگران خارجی است، درآمد حاصل از محل اقامتگاه‌های تنها هتل‌ها و هتل آپارتمان‌ها گردشگران خارجی ۳۰۱۹۴۸۴۰ هزار ریال برآورد شده است (جداول ۲ و ۳).

جدول شماره (۲): درآمد حاصل از اقامت گردشگران خارجی در هتل‌ها و مهمانپذیرها

عنوان	تعداد گردشگران اقامت‌کننده (نفر)	تعداد شب‌های اقامت گردشگران (شب)	میانگین شب‌های اقامت گردشگران	هزینه اقامت نفر برای یک شب هزارریال	هزینه اقامت هر گردشگر ریال	کل هزینه اقامت در سال میلیون ریال
هتل	۳۰۱۶۳	۶۵۱۱۷	۲/۱۶ شب	۴۰۰	۸۶۳۵۲۵	۲۶۰۴۷
هتل آپارتمان	۸۰۹۵	۱۵۹۹۵۴	۲ شب	۲۶۰	۵۱۲۴۲۰	۴۱۴۸
کل	۳۸۲۵۸	۱۱۰۷۱	۲/۱۲ شب	-	۷۸۹۲۴۳	۳۰۱۹۵

منبع: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اردبیل، ۱۳۸۷.

جدول شماره (۳): تأثیر بهره‌برداری از چشمه‌های آب معدنی بر توسعه و گسترش سرعین

درصد	فراوانی	
۳,۸	۱۰	خیلی کم
۶,۹	۱۸	کم
۱۸,۱	۴۷	متوسط
۳۱,۹	۸۳	زیاد
۳۹,۲	۱۰۲	خیلی زیاد
۱۰۰	۲۶۰	جمع کل

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

بنابر یافته‌های تحقیق که بیانگر نظرات خانوارها در سطح سرعین است، میزان اثرگذاری چشمه‌های آب معدنی در دو دهه اخیر در جذب مهاجر به شهر سرعین با $۷۰/۸\%$ درصد که این اثرگذاری را متوسط، کم و خیلی کم دانسته‌اند. در حالی که $۲۹/۲\%$ از پاسخ‌دهندگان رای به سطحی زیاد و خیلی زیاد داده‌اند. همچنین نتایج حاصل نشان می‌دهد که میزان افزایش استخرهای سرپوشیده در سطح شهر سرعین در دو دهه اخیر، ۵۵% در سطح متوسط به پایین و ۴۵% نیز میزان این افزایش را در سطح زیاد و خیلی زیاد عنوان کرده‌اند (جدول ۴).

جدول شماره (۴): میزان اثرگذاری چشمه‌های آب درمانی در جذب مهاجر

درصد	فراوانی	
۱۶,۲	۴۲	خیلی کم
۳۸,۸	۱۰۱	کم
۱۵,۸	۴۱	متوسط
۲۵	۶۵	زیاد
۴,۲	۱۱	خیلی زیاد
۱۰۰	۲۶۰	جمع کل

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

طبق نظرسنجی به عمل آمده از خانوارهای ساکن در سطح سرعین ۹۰% تأثیرگذاری چشمه‌های آب معدنی در گسترش ورود مسافران به سرعین را در سطح زیاد و خیلی زیاد و ۱۰% از خانوارها نیز این تأثیرگذاری را در سطح متوسط عنوان کرده‌اند (جدول ۵). بنابر بررسی‌های پرسشنامه در میان خانوارها، $۸۰/۴\%$ درصد از پاسخ‌دهندگان ورود مسافران را در توسعه و گسترش گردشگری سرعین دخیل دانسته‌اند و $۱۹/۶\%$ درصد نیز از خانوارها تأثیر ورود مسافران را در توسعه سرعین در حد متوسط و رو به پایین دانسته‌اند.

جدول شماره (۵): تأثیرگذاری چشمه‌های آب درمانی در افزایش ورود مسافران به شهر سرعین در دو دهه اخیر

درصد	فراوانی	
۱۰	۲۶	متوسط
۱۲۹	۱۲۹	زیاد
۱۰۵	۱۰۵	خیلی زیاد
۱۰۰	۲۶۰	جمع کل

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

دوم، اثر مؤلفه‌های محیطی در توسعه روستاشهر

برای بررسی این مسئله، مدیران ادارات مؤثر مانند فرمانداری، بخشداری مرکزی، توزیع برق، دانشگاه پیام نور، شرکت گاز، منابع طبیعی، جهاد کشاورزی، بنیاد مسکن، شبکه بهداشت و درمان، شورای شهر، شهرداری، سازمان مسکن و شهرسازی، محیط زیست و سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مورد پرسشگری قرار گرفته‌اند. اثر ویژگی‌های طبیعی منطقه در توسعه کالبدی- فضایی سرعین از نظر کارشناسان ادارات نشان می‌دهد که بیشتر کارشناسان (۴۸/۵ درصد) تأثیر آن را زیاد، ۲۷/۳ درصد میزان تأثیر را بسیار زیاد، ۱۵/۲ درصد متوسط و تنها ۹/۱ درصد آنان تأثیر آن را کم دانسته‌اند. بنابراین می‌توان گفت که ویژگی‌های طبیعی تا حد زیادی در توسعه کالبدی- فضایی مؤثر است.

به‌علاوه اثر نزدیکی به مرکز استان در تحولات فضایی- کالبدی طی دو دهه از نظر کارشناسان مورد مطالعه بدین شرح است که ۳۳/۳ درصد تأثیر آن را زیاد، ۲۱/۲ درصد خیلی زیاد، ۲۴/۲ درصد متوسط، ۱۵/۲ درصد کم و ۶/۱ درصد نیز ارزیابی کرده‌اند. همچنین بیشتر پاسخ‌گویان (۶۰/۶ درصد) تأثیر چشمه‌های آب معدنی در توسعه کالبدی- فضایی را خیلی زیاد، ۳۰/۳ درصد زیاد و ۹/۱ درصد نیز متوسط ذکر کرده‌اند. امروزه چشمه‌های آبگرم معدنی و درمانی از مهم‌ترین عوامل ورود گردشگران و مسافران است. سرعین نیز به همین دلیل همه ساله پذیرای تعداد کثیری از گردشگران و مسافران است و این ورود مسافران نقش مهمی در گسترش و توسعه فیزیکی سرعین داشته است.

جدول شماره (۶): میزان تأثیر گردشگری در گسترش و توسعه فیزیکی سرعین

درصد	فراوانی	
۶,۱	۲	متوسط
۳۶,۴	۱۲	زیاد
۵۷,۶	۱۹	خیلی زیاد
۱۰۰	۳۳	جمع کل

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

در این پژوهش رابطه بین متغیرهای بهره‌برداری از چشمه‌های آبگرم معدنی و تحولات کالبدی- فضایی سرعین مورد بررسی و آزمون قرار گرفته است. جهت آزمون این رابطه از روش تی تک نمونه‌ای استفاده شده است. نتایج مربوط به آزمون نشان می‌دهد میانگین مربوط به این سوال نزد پاسخ‌دهندگان پرسشنامه ۳/۷۵ است که بیانگر تأثیر بهره‌برداری از چشمه‌های آبگرم معدنی در تحولات کالبدی- فضایی سرعین زیاد است. برای تأیید نهایی، با توجه به اینکه سطح معنی‌داری به‌دست آمده (sig) برابر با ۰/۰۰۰ و کمتر از ۵ درصد است، این رقم گویای آن است که میانگین به‌دست آمده تفاوت معناداری بین متغیرها برقرار است. بدین ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که رابطه معنادار عمیقی بین تحولات کالبدی- فضایی سرعین با بهره‌برداری از چشمه‌های آب درمانی، از نظر جامعه نمونه تحقیق وجود دارد.

از نظر کارشناسان نیز رابطه بین بهره‌برداری از چشمه‌های آبگرم معدنی و تحولات کالبدی- فضایی در سرعین مورد آزمون قرار گرفته است. نتایج میانگین ۴/۳۸ را نشان می‌دهد که بیانگر تأثیر بهره‌برداری از چشمه‌های آبگرم معدنی در تحولات کالبدی- فضایی سرعین است. با توجه به نتایج استنباطی و سطح معنی‌داری به‌دست آمده (sig) که برابر با ۰/۰۰۰ و کمتر از ۵ درصد است، این رقم تفاوت معنی‌داری بین تحولات کالبدی- فضایی سرعین با بهره‌برداری از چشمه‌های آب درمانی را آشکارا بیان می‌دارد (جدول ۷).

جدول شماره (۷): آزمون رابطه بین بهره‌برداری از چشمه‌های آبگرم معدنی و تحولات کالبدی- فضایی سرعین

Test Value = 3				دیدگاه
t	df	Sig. (2-tailed)	Mean	
۱۳,۵۲۹	۲۵۹	۰,۰۰۰	۳,۷۵	مردم محلی
۱۴,۴۱۱	۳۳	۰,۰۰۰	۴,۳۸۱	کارشناسان

به منظور بررسی رابطه میان زیرساخت‌های گردشگری و اثر آن بر گسترش عمودی شهر سرعین از آزمون همبستگی اسپیرمن استفاده شده است. بر اساس نتایج به‌دست آمده از آنجا که سطح معناداری (sig) کمتر از ۵ است، می‌توان گفت که بین گسترش عمودی سرعین و زیرساخت‌های گردشگری شهر سرعین رابطه مستقیم و معنادار وجود دارد. همچنین با شدت همبستگی برابر ۸۸ درصد در میان پاسخ‌دهندگان پرسشنامه و ۸۷ درصد در بین کارشناسان است که نشان دهنده همبستگی بالایی بین دو متغیر است (جدول ۸).

(۸)

جدول شماره (۸): آزمون همبستگی بین زیرساخت‌های گردشگری و گسترش عمودی شهر سرعین

بر اساس دیدگاه	sig	شدت همبستگی	تعداد (N)
مردم محلی	۰/۰۰۰	۰/۸۸	۲۶۰
کارشناسان	۰/۰۰۰	۰/۸۷	۳۳

رابطه اثرات مرکزیت جدید استان یعنی شهر اردبیل (در دو دهه اخیر) بر رشد و گسترش سرعین نیز بررسی شده است. جهت بررسی این مسئله از آزمون تی تک نمونه‌ای استفاده شده است. نتایج بررسی میانگین ۳/۹۰ برای پاسخ دهندگان و ۳,۸ برای کارشناسان را نشان می‌دهد. نتایج سطح معنی داری به دست آمده به ترتیب برابر ۰/۰۰۰ و کمتر از ۵ درصد و برای کارشناسان برابر با ۰/۰۲۴ و کمتر از ۵ درصد است. بنابراین می‌توان گفت که تبدیل شهر اردبیل به عنوان مرکز استان در دو دهه اخیر باعث رشد و توسعه سرعین شده است.

جدول شماره (۹): آزمون رابطه بین مرکزیت جدید استان بر رشد و گسترش سرعین

Test Value = 3				دیدگاه
t	df	Sig. (2-tailed)	Mean	
۱۵,۴۴۶	۲۵۹	۰,۰۰۰	۳,۹	مردم محلی
۲,۳۶۹	۳۳	۰,۰۲۴	۳,۴۸	کارشناسان

(۵) نتیجه‌گیری

یکی از مکان‌های جذاب و گردشگری در ایران، چشمه‌های آبگرم یا آب معدنی سرعین است که در ابتدا به صورت روستا و در ادامه به صورت روستاشهر و در آینده نزدیک به عنوان یک شهر نسبتاً بزرگ قابل پیش بینی است. ایران به دلیل دارا بودن طبیعت متنوع، از امکان مناسبی برای آب‌درمانی و جذب گردشگران داخلی و خارجی علاقمند به این نوع گردشگری برخوردار است. در حال حاضر بیش از ۲۰۰ چشمه آب معدنی در کشور شناخته شده که خواص درمانی آن‌ها به تأیید ستاد گردشگری درمانی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری رسیده است. این سازمان از چندی پیش اقدام به معرفی این چشمه‌ها از طریق مؤسسات تحقیقات بین‌المللی کرده و مطالعه روی خواص درمانی این چشمه‌ها نیز آغاز شده است. بر اساس تحقیقات صورت گرفته، آبگرم ایران و چشمه‌های موجود در کشور، خاصیت درمانی بسیاری دارد به طوری که در درمان بیماری‌های اعصاب و روان، و فشار خون مؤثر بوده و باعث تنظیم فشار خون و آرامش اعصاب می‌شود.

کشور ما با وجود داشتن این پتانسیل بالقوه، هنوز در حال برداشتن نخستین گام‌ها در این بخش از گردشگری است و در مقایسه با کشورهای دیگر هنوز نتوانسته جایگاه در خور توجهی در این میان برای خود کسب کند. بدیهی است، یکی از الزامات موفقیت در عرصه گردشگری آب‌های گرم، وجود امکانات و تسهیلات اقامتی، رفاهی و تفریحی مناسب، در مناطقی است که چشمه‌های آبگرم معدنی در آن قرار دارند. تحقق این امر مهم سبب می‌گردد تا فراغت و گردشگری از مناطق دیدنی به خاصیت درمانی این چشمه‌ها اضافه گردیده و خود عاملی اثرگذار در جذب بیشتر گردشگران باشد. معروفترین چشمه‌های آبگرم ایران در محلات، سرعین، رامسر، لاهیجان، سمنان، تخت‌سلیمان، لاریج، رینه، گرم کلنو (بندرعباس) و گلشتر (رودبار) قرار دارند که در حال حاضر تنها در سرعین، شرایط مطلوبی از نظر وضعیت بهره‌برداری از چشمه‌های آبگرم طبیعی وجود دارد. در سرعین با همکاری بخش خصوصی زیرساخت‌های مورد نیاز تا حدی در بخش گردشگری توسعه یافته و تعدادی هتل و مرکز اقامتی در حد استانداردها احداث شده است، اما در سایر شهرها و مناطقی که چشمه‌های آبگرم وجود دارد، هنوز امکان حضور گردشگران داخلی برای درمان نیز فراهم نشده و در اغلب این مناطق بهره‌برداری از چشمه‌های آبگرم با وضعیتی نامطلوب صورت می‌گیرد. در کنار این چشمه‌های آبگرم، حداقل امکانات رفاهی و شرایط بهداشتی سایت‌های گردشگری فراهم است که گاهی به جای درمان موجب ابتلا به برخی بیماری‌های پوستی می‌شود. این شرایط تمایل به استفاده از آب‌های گرم طبیعی به جز در برخی از موارد معدود، را محدود ساخته است.

از طرف دیگر گردشگری آبگرم دارای شرایط است که در تمام فصول امکان پذیر است. در نتیجه می‌توان آن را یک صنعت فعال سالانه محسوب کرد. بدین ترتیب، ایران با توجه به داشتن چشمه‌های آبگرم و معدنی زیاد که دارای خاصیت معالجه بیماری‌های مختلف هستند و وجود بیمارستان‌های مجهز به کادر متخصص و آموزش دیده و پزشکان ماهر می‌تواند در زمینه گردشگری درمانی از موقعیت مناسبی در دنیا برخوردار شود. عدم معرفی بین‌المللی چشمه‌های ایران به خصوص چشمه آبگرم سرعین موجب شده تا آب‌درمانی در این منطقه عموماً جنبه داخلی داشته باشد. اشتغال‌زایی و ارزآوری گردشگری آبگرم از جمله مواردی است که بدون شک، با تبلیغات مناسب و گسترده و همچنین سرمایه‌گذاری و همکاری بخش خصوصی در زمینه توسعه مراکز اقامتی و رفاهی، می‌تواند در جهت درمان بیماری‌ها و جذب گردشگران داخلی و خارجی استفاده شود.

با توجه به بررسی‌ها و تحلیل در این پژوهش، می‌توان اذعان کرد که طی دو دهه اخیر، توان‌های محیطی به خصوص چشمه‌های آبگرم و اقلیم مناسب در فصل گرم سال بر رشد و گسترش فضایی و کالبدی سرعین تأثیر بسزایی داشته است. نتیجه مقدماتی از بررسی حاضر، اثرات عمیق بهره‌برداری از چشمه‌های آب معدنی

در روند توسعه کالبدی- فضایی سرعین است. در توسعه کالبدی- فضایی عوامل و عناصر مختلفی دخالت دارند که هر یک بخشی از عمران روستای اولیه سرعین را بر عهده داشته و در فرآیند توسعه سدعین در سال‌های بعد مؤثر بوده‌اند. نخستین مرحله رشد کالبدی- فضایی سرعین به بعد از سال‌های ۱۳۷۰ بر می‌گردد که توسعه و تجهیز و بازسازی آب‌های معدنی، هتل‌ها، مراکز اقامتی و خدماتی را در بر می‌گیرد. در نتیجه افزایش گردشگران به جهت استفاده از چشمه‌های آبگرم نیاز به مسکن افزایش یافته و در نتیجه پیرامون هسته اولیه، واحدهای اقامتی، فراغتی، مشاغل تجاری و خدماتی افزوده شد که خود گسترش افقی را در پی داشته است. همچنین تغییر کاربری‌ها نیز به تبع افزایش جمعیت و گسترش ساخت‌وساز در قسمت‌های مختلف، موجب توسعه گسترش فیزیکی شده است.

اسناد و مدارک به‌دست آمده از شهرداری در مورد صدور پروانه ساختمانی از سال ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۹ نشانگر سیر صعودی پروانه صادره بوده که این امر مبین گسترش ساخت‌وساز و گسترش کالبدی- فضایی طی این سال‌ها است. رابطه معنی‌دار بین تحولات کالبدی- فضایی سرعین با بهره‌برداری از چشمه‌های آب درمانی، رابطه معنی‌داری بین گسترش عمودی سرعین و زیرساخت‌های گردشگری و نتایج حاصل از پاسخ خانوارها، کارشناسان و مدیران در مورد تبدیل شهر اردبیل به‌عنوان مرکز استان و اثر آن در توسعه کالبدی فضایی سرعین، نحوه گسترش و توسعه سرعین متأثر از چشمه‌های آب معدنی و ویژگی‌های طبیعی را تبیین می‌کند.

با توجه به مشکلاتی که در مسیر توسعه گردشگری به طور عام و به طور خاص در گردشگری تفریحی- درمانی وجود دارد، می‌توان گفت که هموار نمودن مسیر توسعه صنعت گردشگری نیازمند برنامه‌ریزی‌های کلان و بلندمدت است و استانداردسازی از تجربه‌های جهانی در بومی‌سازی خدمات و سرویس‌های صنعت گردشگری، می‌توان کمک شایانی به فعالان این عرصه کند. به همین منظور، موارد زیر در مورد سرعین قابل ذکر است:

- توجه به سرعت پرشتاب توسعه کالبدی- فضایی سرعین؛ به گونه‌ای که در حال حاضر توسعه پرشتاب، ناموزون و نابهنجار و تخریب اراضی قابل مشاهده است و ضروری است در این خصوص برنامه جامع توسعه گردشگری هماهنگ با توسعه روستاشهر تنظیم و به اجرا درآید؛
- نظارت بر بی‌رویه بودن ساخت‌وسازهای مراکز اقامتی، به منظور رعایت اختصاص زمین به فضاهای باز و پارکینگ و سایر تجهیزات و تأسیسات لازم در کنار این مراکزها؛
- برنامه‌ریزی مناسب و بهتر جهت هدایت و توسعه کالبدی- فضایی سرعین در جهت‌های مناسب؛
- همکاری بیشتر بخش دولتی با بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در امور مربوط به گردشگری؛

- جلوگیری از ساخت‌وسازهای غیر مجاز در زمین کشاورزی اطراف شهر؛
- توجه به منابع طبیعی و پتانسیل‌های محیطی موجود در سرعین با استفاده از تجربیات شهرهای بزرگ توریستی کشور و حتی شهرهای مشابه خارجی در زمینه توسعه کالبدی- فضایی متناسب با نیاز گردشگری.

۶ منابع

- پاپلی‌یزدی، محمدحسین و مهدی سقایی. (۱۳۸۳)، گردشگری روستایی در توسعه منطقه‌ای، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره دوم، دانشگاه فردوسی مشهد.
- حیدری‌چیانه، رحیم، (۱۳۸۷)، مبانی برنامه‌ریزی صنعت گردشگری ج ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- خدابنده، رقیه، (۱۳۸۸)، گردشگری در آب‌های شفافبخش، <http://hotelmagazine.ir/pages/1467>
- داس‌ویل، راجر، (۱۳۷۹)، مدیریت گردشگری، ترجمه سید محمد اعرابی و داود ایزدی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی تهران.
- زاهدی، شمس‌السادات، (۱۳۸۵)، مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار (با تأکید بر محیط‌زیست)، چاپ اول، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۸۵ و ۱۳۸۷.
- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اردبیل، ۱۳۸۷.
- سالنامه آماری استان اردبیل، ۱۳۸۷.
- شاریلی، ریچارد، (۱۳۸۰)، گردشگری روستایی، ترجمه: رحمت‌اله منشی‌زاده و فاطمه نصیری، انتشارات بی‌جا، تهران.
- صدرموسوی، میرستار، و جواد دخیلی کهنمویی، (۱۳۸۶)، ارزیابی وضعیت تسهیلات گردشگری استان آذربایجان شرقی از دید گردشگران، پژوهش‌های جغرافیایی شماره ۶۱. پاییز.
- صمدیان، ابوالفضل، سیدحسن حسینی و میرگانه نگینه رئوف آوار، (۱۳۸۸)، نقش آموزش بر توسعه زیرساختها در صنعت توریسم ایران. فصلنامه علمی- پژوهشی جغرافیای انسانی، سال اول، شماره چهارم، پاییز.
- طاهری‌دمنه، محسن، و همکاران، (۱۳۹۰)، بررسی چالش موجود در صنعت گردشگری شهر شیراز در ارتباط با محدودیت مراکز اقامتی، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای سال دوم، شماره هشتم.
- طرح جامع شهر سرعین مصوب، ۱۳۸۵.
- عزتی، مرتضی، (۱۳۸۳)، روش تحقیق در علوم اجتماعی، انتشارات نور علم.
- فانی‌ثانی، فاطمه، (۱۳۸۲)، بررسی اکوتوریسم در مناطق حفاظت شده استان مازندران مطالعه مورد خشکه‌داران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه منابع طبیعی و علوم دریایی گروه محیط‌زیست، دانشگاه تربیت مدرس.
- کاظمی، مهدی، (۱۳۸۷)، مدیریت گردشگری، سمت.

- مخدوم، مجید، (۱۳۷۶)، آمایش سرزمین شش زیر حوزه جنگلی استان فارس، مجله محیط‌شناسی، شماره ۱۹، سال ۲۳.
- منصوری، علی، (۱۳۸۱)، گردشگری و توسعه پایدار، فصلنامه رشد آموزش جغرافیا، شماره ۶۳.
- Akis, S., Peristianis, N., Warner, J. (1996). "**Resident's Attitudes to tourism development, the case f Cyprus**" Tourism Management, Vol, 17(7).
  - Allen, L. R., Hafer, H. R. H., Long, P. T. and Perdue, R. R, (1993), "**Rural residents attitude toward recreation and tourism development**", Journal of Travel Research. 31 (4).
  - Brougham, J. E. M. and Butler, R. W. (1981). "**A segmentation analysis of resident attitudes to the social impact of tourism**", Annals of tourism Research, Vol 7.
  - Getz, D. (1997). "**Residents attitudes towards tourism: a longitudinal survey in spay valley**". Scotland Tourism Management Vol 15.
  - Gursory, Dogan; Jurowski, C. and Uysal, M, (2002), **Resident Attitudes: A structural modeling Approach**". Annals of tourism Research Vol 40. (1).
  - Johnson, J. D., Snepenger, D. J. and Akis, K. (1994), **Residents' perceptions of tourism development**". Annals of tourism Research. Vol 21.
  - Jurowski, C. and Gursoy, D. (2004). "**Distance effect on resident's attitudes toward tourism**". Annals of tourism Research Vol 31 (2).
  - Liu, C. Juanita; Sheldon, J., Pauline and Var, T. (1987), "**Resident perception of the environment impact of tourism**". Annals of tourism Research, Vol.14.
  - Liu, C., Juanita, S. and Var, T. (1987), **Resident attitudes toward tourism impact in Hawaii**, Annals of tourism Research, Vol. 13.
  - Long, T. Patrick; Perdue, R. Richard and Allen, Lawrence (1990), "**Rural resident tourism perceptions and attitudes by community – level of tourism**, Journal of Travel Research, 31 (4).
  - Swarbrooke, J. (1998). **Sustainable Tourism management New York, Cobi.**
  - W.T.O. (2000), **Quality Control of Tourism products and Services**, Madrid: WTO.